

Antallaci

PUBLICISZTIKA - LIII. évfolyam 4. szám, 2009. január 23.

A „részvétem” topic-indítóra *bad boys* így felel: „undorítóak vagytok az erőszakosságokkal, dolgozzatok inkább! Vagy tűnjetek el Ibiza-ra!” Belfentes válasz érkezik: „még az ő mája se bírt el mindent. Ahogy Cseh Tamás írta: az új mechanizmus kulcsembere voltam, most itt ülök egy presszóban, s a pohárban minden érdemjelem.” A sort ellenséges hang zárja: „elvitte a debla. Jó nagy káoszt csináltak. Hányan vannak még!?” Internetes portál bejegyzéseit böngészem, Antal László (sokunk Antallacija) halálhírére reagál a közönség. Aligha zavarnák e vélemények. Az erőszakosság, az ingyenezés és a káoszteremtés sunyi vádjait jól ismerte még a 70-es évekből, később pedig azt is megszokhatta, hogy mint „kártékony neoliberálist” némelyek szívesen melegebb éghajlatra küldenék. Széttárná a kezét, álmosan alulról fölfelé pillantva (sose tudtam, hogy beszéd közben alszik, vagy alvás közben beszél), és zavartan elmosolyodna. A baráti nekrológokat¹ lapozgatva sem érné meglepetés: tudnia kellett, hogy szeretik, féltik (leginkább saját magától), és szípkázó, nagy tudású közgazdásznak tartják. De tudósnak többnyire nem.

Én sem hittem annak. Lehorgonyoztam egy előítéletnél. Szégyellem, de meg kellett halnia, szörnyen korán, hogy kezdjen megváltozni a véleményem. Előítéletem utóítéletnek véltem, hisz számtalan tanulmányát olvastam, előadását hallgattam, beszélgettünk is jókat, bár nem voltam bizalmasa. Ötlekavalkádjait kedveltem, ám rendetlennek éreztem tudományos beszédmódját. Miért nem bizonyítja állításait, legalább néha, pedánsan? - morgolódtam. Miért tette volna? - így is hittünk neki. Dacára annak, hogy majd minden héten megjósolta a magyar gazdaság összeomlását. Nem én voltam az egyetlen, aki a 80-as években a radikalizálódó reformközgazdász ideáltípusát látta benne, a politika és a tudomány között ingázót, aki egyszerre tudott kormánytisztviselő és ellenzéki lenni súlyos tudathasadás nélkül. Tartottam tőle, hogy elvakítja saját megérzései, és kutatói énje összeroppan a hangyaszorgalommal gyűjtögetett *anecdotal evidence* súlya alatt. Amikor a kulisszák mögül kiszólva arról számol be, mit mondott legutóbb Havasi elvtárs a KB-ülésem, félő volt, maga is lesüllyed felvigyázói szellemi színvonalára, s előbb-utóbb egy keresleti görbe is a harctéri tudósítás nyelvén szólal meg tolmácsolásában. Írásai magukon hordozták a hivatali előterjesztések stílusjegyeit. Nem hittem, hogy okos mondatai bölcs gondolatmenetekké állhatnak össze a papíron.

Öncenzúra és Monor

Mostoha sors várt ezért *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján* (továbbiakban: *Rendszerünk*) című, 1985-ben megjelent könyvére nálam. Átfutottam, majd a polcra száműztem a csúnyácska, piszkoszöld-sárgásbarna kötetet. Huszonhárom éven át porosodott ott, engem meg ha nem is furdalt, de piszkált a lelkiismeret. Ez volt ugyanis Laci analitikusnak szánt fő műve a létezett szocializmusról. Hiába, olvasói inkább programmatikus írásait, a *Fejlődés - kitérővel* és a *Fordulat és reformot* (ennek társszerzője volt) forgatták. Félve kezdtem lapozgatni a könyvet, nem kenyerem elhunyt kollégáim leckéztetése.

Máris rácsáfolok magamra. Rémes egy cím, teli reformeri centizgetéssel: búbánatos, ott virít benne az álkollektív „ünk” meg a kádári „út-ján”. Ámde tegyük félre ma már nevetséges fóbiáinkat, és vessük fel az eszmetörténet-írás obligát kérdését: ha tárgya nem is, vajon a mű maga túlélte-e az elmúlt negyedszázadot? Egy mai diák, félek, unalmas hősköteménynek tartaná, mely egy ősrégi operettháborúról tudósít, avíttas nyelven. Sehol egy képlet, egy játékelméleti modell, holott egyfolytában szabályozásról és alkuról értekezik a szerző. Hol marad a szereplők pontos körülhatárolása - kérdezné -, a

stratégiák osztályozása, a nyereségek-veszteségek becslése, a lehetséges koalíciók értékelése? Nem csupán játékelmélet, *public choice* is volt már akkoriban: vagy nem arra célozgat Antal folyton, hogy a politika is hasznot maximalizál? A gazdaságtörténész számára talán kincsesbánya ez a könyv, nekem legfeljebb egy kihűlt meddőhányó - fejezné be indignáltan a tán épp 1989-ben született közgazdászpalánta.

Engem anno legalább ennyire bosszantott, hogy milyen illedelmes Laci szövege. Igaz, mindig is túl szerény volt ahhoz, hogy ádáz legyen, mégis... A kézirat leadásakor 1984/85-öt írtunk, Orwell csengett a fülünkben, az MSZMP épp megint rálépett a fékre, merő frusztráció volt minden és szürkeség. Kissé furcsának hatott Laci választása: egyik nap kihúzogatót néhány rázósabb mondatot saját művéből, másnap meg elment Monorra az ellenzéki találkozóra. (Majd elfelejtem: párttag volt, kutatóként is minisztériumi alkalmazott.) Reggel beletörődött abba, hogy könyve címében a „reform után”-t „reform útján”-ra bénítsa a kiadó, este pedig mindennek elmondta a Rendszert, így, „ünk” nélkül, egy füstös egyetemi kollégiumban.²

Vissza a kályhához

A „párt” szó szinte alig fordul elő a könyvben, fedőfogalma az „apparátus” vagy a „társadalmi szerv”. PB, KB, ezek frakciói, sőt kormány nevezetű gazdasági szereplőkre sem lelünk, a szovjet uralom ágenseiről vagy a katonai lobbiról nem is szólva. Tiszta sor: tabut nem érintünk. „A politika túlterjed” - ez Laci legvadabb megfogalmazása. Meglepőbb, hogy a „tulajdon” kifejezés is hiányzik a szótárából, szereplőinek legalábbis - úgy tetszik - nincs ilyenjük. Hatalom helyett udvariasan függőségről beszél. Bauer Tamás vagy Tardos Márton már nem egészen így formálta a szavakat akkoriban, Kornai János sem, igaz, másként nem. Mi folytassuk antallacisan: a tervleontásból szabályozó-leontás lett, a terv és a piac egyenrangú kapcsolata illúzióknak bizonyult, a közvetlen-központosított modellt nem a decentralizált követte, hanem mindössze a közvetetten központosított - íme a *Rendszerünk* három fő tétele. Majd az elmaradhatatlan baljóslat: ha így megy tovább, a restrikció örvénye a mélybe rántja a gazdaságot.

Annak idején fel sem tűnt, hogy Lacit valójában nem is az „új mechanizmus” érdekli a könyvben. Vissza kell menni a kályhához - jelöli ki az irányt -, a tervgazdaság újragondolása nélkül ugyanis bajosan érthető, hogy az miért csak ímmel-ámmal engedi, hogy piacosítsák. Jóllehet Misest és Hayeket nem idézi (pedig Bence, Kis és Márkus kéziratos *Überhauptját*³ olvasnia kellett), Arrow „lehetetlenségi tételét” pedig újra feltalálja (1979-ben jelent meg magyarul), tudva tudja, hogy a tervezőnek már a Robinsonénál alig bonyolultabb gazdaságba is beletörik a bicskája. Nem képes arra, hogy egyértelműen rangsorolja a szükségleteket, előre összegezze a preferenciákat; ő maga is a tervezési folyamat része, alulinformált, önértékelő szereplő, nem pedig valami éteri képződmény. Ergo (ezt már az olvasó teszi hozzá), a kommunizmus ökonómiája *logikailag* nem lehetséges, felejtjük hát el. Ami nem zárja ki persze, hogy mindenféle kommunizmusok ne burjánozzanak imitt-amott. Ha azonban - sejteti hősünk - egyszer már elkezdtek burjánozni, akkor igen nehéz őket visszanyesegetni. Mármint amennyiben nincs türelmünk kívánni, hogy azok saját életterüket kiszipolyozva maguktól pusztuljanak el évtizedek (évszázadok?) múltán. Addig azonban - Tardos Mártont idézem - csoda, de minden reggel újra járnak a villamosok.

Magatartás-elmélet?

Óriási felfedezés? Önmagában aligha, ám ha „szorosan” olvassuk a könyvet, előbb-utóbb két érdekes, mi több, autentikus gondolatmenet bomlik ki belőle. Kicsit slamposan, de kibomlik.

Tehetetlenség. A tervgazdaság kezdeti változatai sikerrel torlaszolja el a belőlük kivezető utakat, és fordítják vissza a rajtuk menekülni próbálókat. Beleivódnak a reformokba, és némi áldozat árán, újraalkotják magukat. „Magasabb szinten”, akár a korabeli viccben, ahol Brezsnyev bozontos szemöldöke idézi fel Sztálin bajuszát. Laci keserősége - azt hiszem - annak szól, hogy érzi: minimális önkorlátozással is rengeteg időt nyer a Rendszer. Láthatóan megretten annak tehetetlenségi erejétől. Nem erőszakszervei

vagy ideológiai nehéztüzérsége tölti el szomorúsággal, hanem inkább az ezeket megpecsételő társadalmi szerződés. Amikor jobb híján az alullévők is akarják saját függőségüket. Amikor elvárásokkal (kifejezésével: „kevesebb mint a »parancs«, de lényegesen több mint a »szeretném«") és ilyen-olyan konzultációkkal (pl. tervzsúri) is lehet kormányozni. Amikor se kivonulás, se tiltakozás nincs, csak beletörődő, cinikus hűség, kijátszás, informális csere, köztulajdon örvén elosztott magánhasznok - s mindez egyre inkább intézményesülve, szokássá rögzülve. Csakhogy Hirschmannek se legyen teljesen igaza...

Laciból nem a kurázsi hiányzik: egyszerűen nincs szüksége arra, hogy politikai összeesküvéssel magyarázza az általa recentralizációnak nevezett visszakanyarodásokat. Elemzését valószínűleg cenzúra híján sem uralnák démoni szereplők, adott esetben: biszkuk, gáspárok, komócsinok. Totalitárius helyett oligarchikus-tekintélyuralmi modell lebeg a szeme előtt, melyben a főgonoszok sem szabadok (csak „még egyenlőbbek"). Nem kell folyton-folyvást beavatkozniuk, elég, ha időről időre jelzik, hogy vannak. Ábrázolásában az egész egy nagy *muddling-through*: dagonyázás, temérdek nem szándékolt következménnyel. Az effajta érvelés nem tűri a szociológiailag steril, mindentudó-mindenható központ naiv feltevését (a langei hagyományt), oly gyakori ugyanis a tervgazdaságban a járadékvadászat, a potyautazás, a morális kockázat, a kontraszelekció. Ha e fogalmakat nem használja is hősünk, amit takarnak, azt első kézből ismeri. Kivált a kormányzat berkeiben tett megfigyeléseire lehet büszke.

Az alku szociológiája. A *Rendszerünk* mélyen reményvesztett alkotás. Ez már a mi életünkben így marad - üzeni olvasóinak Laci. Talán ezért tudja benne józanul, a 68-as reformerek „haj, elvették a játékomat" indulata nélkül átgondolni, hogy honnét a tervgazdaság mozdíthatatlansága. A hierarchikus függőség fogalmához tér minduntalan vissza, igaz, nem a coase-i/williamsoni értelemben vizsgálva, hogy a tulajdonjogok és tranzakciós költségek eloszlása mikor ad esélyt a hierarchiának a piaccal szemben (nota bene Oliver Williamson *Markets and Hierarchies* című könyve ekkor már tíz éve olvasható volt). Laci az új-intézményi érvelés helyett hagyományos gazdaságszociológiai okfejtésbe fog, a függőségen belüli alkut próbálja megragadni tapasztalati úton, a költségek és hasznok számbavétele nélkül. Helyettük a hajlam és a rutin, az izoláció és az alkalmazkodás, a gyanakvás és a konformizmus apró tényeire figyel, a függőség kultúráját ábrázolandó. Mint mondja, „ez talán a hagyományos tervgazdálkodás legsúlyosabb, legnehezebben túladható öröksége". A próféta szólott belőle.

E kultúrában az egymástól elszigetelt alárendelteknek (ezek nála elsősorban a vállalatok) - a fensőbbség legnagyobb örömeire - alig van módjuk a koalíciókötésre. Marad az egyéni boldogulás, a kijárási és a kijátszás, a normatív szabályozás állandó szétcincálása alulról és fölülről, a szüntelen beavatkozás. Helyettük „öngerjesztő, evolutív folyamatokat" szeretne látni, hátha egy leheletnyit ésszerűbbé válik a Rendszer, így - paradox módon - egyszer csak talán szétrohad. Addig viszont ne csodálkozzunk azokon a vissza-visszatérő törekvéseken, amelyek a piac kiiktatására, a rögeszmés növekedésre, az önellátásra irányulnak. Érdekes, hogy a tervgazdaság hajlamát a hiány újratermelésére mindössze *en passant* említi. Kornával úgy vitatkozik, hogy alig szólítja meg. Az ő köpenyéből bújik ki, mint oly sokan Kelet-Európában, de Laci valóban kibújik belőle. Az érdekli igazán, amiről láthatatlan vitapartnere *A hiányban* szörmentén nyilatkozik. Mitől is lesz puha az a bizonyos költségvetési korlát? A paternalizmus elvont fogalma nem elégíti ki. Izgatja, hogy ki is az a „páter" (pontosabban, kik azok a páterek), és milyen viselkedési szabályokat követnek.

Laci nem hirdeti, de minden erejével azon van, hogy folytassa Kornainak *A túlzott központosítással* 1956-ban megkezdett, majd félbehagyott kutatási programját, és modellezze (ha verbálisan is) a tervalkut, majd a szabályozóalkut is. Irányító (I) és vállalat (V) feszül egymásnak. Az előbbi nem a közjó bajnoka, az utóbbi pedig - mint megjegyzi - nem „sovány, de lelkes aszkéták gyülekezete". (I) azzal kezd, hogy fölélő, (V) pedig alá, tapogatóznak egy sort, egyik se tudja igazán, mit tud a másik, viszont tartanak attól, hogy befuccsol az alku. Idővel lassan közelednek egymáshoz a licitek, a felek elkezdenek biztonságra játszani. Közben persze félreinformálják egymást, szövetségeseket keresnek, szívességeket cserélnek, a tárgyalást időnként párbajjá hevítik, majd visszakoznak - róka fogta csuka. De kész a terv/szabályozó, ha ez jelent valamit egyáltalán. Mert jön a húzd meg-ereszd meg, a temérdek korrekció menet közben, új prioritások,

új kivételek. (V) megpróbál kivételezetté válni, (I)-nek viszont elemi érdeke, hogy ne legyen minden (V) az. Nincs, aki ne szegne szabályt, s ezt mindenki tudja. Előbb-utóbb jönnek a bajok, nem teljesülnek az előirányzatok, besülnek a szabályozók. (I) kampányokat indít, részcélokat erőltet, ellátási felelősségeket jelöl ki, (V) megadja a császárnak, ami a császáré, esetleg megmakacsolja magát, sündisznóállásba vonul... - nem folytatom.

„A rendszerváltás áldozata"

Íme a tervgazdaság magatartás-elméletének néhány fődarabja a könyvből, igaz, kissé durva megmunkálásban. Laci igyekezett csiszolgatni őket, ám - cenzúra ide vagy oda - az általa választott tudományos technológia nem engedett többet. Sokan küszködtünk hasonló gondokkal akkoriban. A már-már antropológiaiba hajló, inkább leíró, mint elemző módszer rengeteg mindent homályban hagyott, amit épp okosan választott formális közgazdasági modellekkel lehetett volna megvilágítani. A kommunizmus közgazdaságtana torzó maradt. Mindmáig, talán örökre. Nem beszélve a „mi mennyi"-ről. Ezt tényleg elvitte az ördög - igaza van az internetes hozzászólónak. Az alkuk főszereplői jórészt eltávoztak, és velük tartottak sajátos stratégiáik és játéktílusuk is. Az a kevés pedig, amit a papír őriz, levéltárban porlad (ha valaha eljutott oda).

Holott hősünk ugyanezzel az erővel meg is dicsőülhetett volna. Ha még néhány évig nem dől össze a Rendszer, biztos akad egy-két fiatal a környezetében, akik - beletanulva az újinstitucionalista elméletekbe - lefordították volna Laci gondolatait a modern közgazdaságtan nyelvére. Így talán ma az „Antal-effektust" tanítanák a világ nagy egyetemein, mely mondjuk, az általa felskiccelt szabályozó-lebontás játékelméleti vizsgálatából nőtt volna ki. Lelki szemeimmel cikkcímet látok az *American Economic Review* egyik 1994-es⁴ számában: László Antal et al., *Two-Person Bargaining Games in the Planning Jury. The Hungarian Case.*

„Most mondj valami érdekesebbet" - hunyorít Antallaci odaátrol.

Írásom a Hitelintézeti Szemle Antal Lászlónak szentelt különszámában (2008/6.) megjelent emlékezésre támaszkodik (A terv tudója. Antal László „Rendszerünk"-jét olvasom).

1 Bokros Lajos: A reformer értelmiség szellemi atyja; Csillag István: Az antihős ránk hagyta kardját; Lengyel László: A reformköztársaság bujdosó elnökének halála; Várhegyi Éva: Hitek és kételyek között. (www.penzugykutato.hu/hu/node/414)

2 Köszönöm Király Júliának, Laki Mihálynak, Lengyel Lászlónak, Mérő Katalinnak és Várhegyi Évának, hogy megosztották velem emlékeiket.

3 Bence György, Kis János és Márkus György: Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan? Budapest, 1992

4 Ekkorra Laci már nyakig ül a transzformáció napi elemzésében és tervezgetésében. Az ő esetében az elmúlt két évtized mégsem intézhető el a „reformerből transzformer" szójátékával. Továbbra is Kelet-Európa közvetlen megfigyelésére törekszik, de fejest ugrik az átmenet közgazdaságtanának nemzetközi irodalmába is. Megírja a Fenntartható-e a fenntartható növekedés című könyvét (2004), melyben kacérkodni kezd a formális modellalkotással.